

Péntek Imre

Az ikonográfiától a grafikai „átköltésekig”

A József Attila emlékévé újabb lendületet adott a befogadásnak, a kutatásnak. A költőről szóló, különféle megfontolásokból megkurtított szövegek végre teljes egészükben hozzáférhetők. Ezek közé tartozik Szántó Judit, Vágó Márta, Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra visszaemlékezéseinek javított, bővített kiadása. Az életrajz fontos adalékait tartalmazza a költő hivatalos iratainak hasonló kiadása. Fejtő Ferenc két könyve, vagy Tverdota György és Alföldy Jenő tanulmányai pedig a műelemzések sorát gazdagítják. Sajnálatos, hogy Bányai László, József Attila sógorának önéletrajzi regénye még mindig csak részletekben olvasható. Egyébként meglepő – időként megdöbbenő –, hogy a róla szóló (szak)irodalom mennyire gazdag és szerteágazó. Az a 32 év, ami neki adatott, a XX. század nagy kataklizmáival megterhelt időben, egy sokrétűen tagolt szellemi élet közegében zajlott le.

Ha belegondolunk abba, hogy József Attila a Monarchia Budapestjén született, egy viszonylag elfogadható szinten élő gyári munkás családba, amely megpróbálta a polgári életmintákat követni, akkor értjük meg igazán, mit jelentett az apa eltűnése. Ezt erősíti meg az a két fotóalbum, amely a lehető legteljesebb foglalata a József Attila-ikonográfiának. (Költőnk és kora – József Attila emlékévé 2005), Aspy Stúdió, Budapest; Idesereglik, ami továbbint (József Attila összes fényképe), Petőfi Irodalmi Múzeum. Az album első felében található két portré a szülőkről. A huszár egyenruhában, karddal az oldalán a fényképész műtermében feszítő József Áron nem lepusztult figura, hanem öntudatos, ereje teljében lévő férfi. De a Mama sem agyondolgoztatott, „törékeny termetű” mosónő, hanem a korabeli divat szerint öltözött ifjú asszony. A felvételek valószínűleg még a házasságkötésük előtt készültek. Összekerülésük, összeházasodásuk után hat gyermekük született, akik közül három maradt életben. Az apa a kisfiú, Attila megszületése (amit nagyon várt) után megváltozott, kocsmázás helyett estéit otthon töltötte, mesélt, bűvészműtávkokkal szórakoztatta gyermekeit. Szó nélküli odébbállása mindezek tükrében máig sem érthető. És még egy felvétel a deklasszáció előtt: az anya három gyermekével „ül modellt” a fotográfusnak. (Ekkor talán még a Gát utcába élnek.) Nagyon valószínű, hogy ez már az apa eltűnése után készült, de még itt is látszik a konzolidáltság, a tartás, bár az anya árnyékos szemei árulkodnak a történekről. A Petőfi Múzeum kiadványa szerint a családi fotó a Romániába bujdosott apa visszacsábításának eszközeül szolgált – mint ismeretes, eredménytelenül. De – úgy tűnik – ekkor még nem hatott végzetesen az az elszegényedési folyamat, amely a József családot ettől kedve végigkísérte, s a kis József Attilának is meghatározó élménye lett. Mert – ahogy József Jolán érzékletesen – leírja, kálváriájuk stációit járták be ezután, költözésekkel, éhezéssel, szabadszállási kényszernyarálásokkal, a maguk bajával küszködő rokonok nyakán. Megrendítő az a fotográfia, amely a Ferenc téri lakás gangján készült 1919 szeptemberében. A Mama, kendővel a vállán, a betegség árnyékaival dacolva mosolyog, balról a kamasz Attila, furcsa grimasszal néz a lencsébe, s Etus, a mindent tudók bölcsességével réved maga elé. (Jolán már a Lovag utcában lakik, Makai Ödönnél.) S mint ismeretes, József Áronné, Pöcze Borbála még ez év decemberében elhunyt a Telepi utcai sükségkórházban. (A fotót egyébként József Jolán készítette.) Egy másik felvételen Makai Ödön és Jolán, talán már férj-feleségként, 1918 táján. A jogászdoktor Makai Ödön rajongva, de vizsgálódva, szinte gyanakvóan néz választottjára. Jolán pedig szertelenül, kissé zilált frizurával, felszabadult odaadással tárja ki arcát a fotográfusnak. Mindez azért is lényeges, mert József Attila – részben családi kapcsolatai révén – egyaránt ismerte „a fent és a lent” világát.

Alakot öltének a kevésbé ismert, de József Attila életében, bizonyos időszakokban mégis fontos szerepet játszó emberek. Galamb Ödön, dr. Espersit János, Tettamanti Béla, a makói gimnáziumi évek fontos szereplői. Az első szerelmek fotói: Gebe Mártáé, kinek „haja, Bronz-ajaka” nagy hatást tett a fiatal költőre, vagy Espersit Máriaé, a Caca-versek ihletőjéé. Juhász Gyula kutató tekintetű fotója ebből az időből, aki az induló poétát első kötetének meleg hangú ajánlásával egy csapásra a magyar irodalom csúcsaira röpitette.

Több mint érdekes kordokumentum az a fotó, amely Juhász Gyula 25 éves írói jubileumán készült a szege-di Közművelődési Palota előtt. József Attila a laza csoportozat hátsó sorában Babits Mihály mellett áll, szerényen, de azért jól kivehetően. (Ki gondolt ekkor még a köztük kialakult ellentmondásos, elmérgesedett viszonyra...) Horger Antal professzor arcképén nincs semmi különös, kiöltözve, felső zakózebébe díszszekendőt tűzve, egyetemi tanárhoz méltó öntudattal tekint a világba. (A kissé alulról készült felvétellel arra kényszerít, hogy „felnézzünk rá“.) A hangtörténet terén oly jeles tudós aligha sejtette, milyen maradandó érzelmeket kelt a költő-egyetemi hallgatóban az a bizonyos mondat, melyet a Tiszta szívvel olvasása váltott ki: „olyan emberre, ki ilyen verseket ír... nem bízhatjuk a jövő generáció nevelését“. S ezzel a mondatával az utókor szívébe sem lopta be magát... Két egyetemi hallgatói igazolványkép. A bécsi egyetemé: *Poträt des Inhabers* (1925). Kiegyensúlyozott lélek, nyílt tekintet, a várakozás arckifejezése. A párizsi Sorbonne hallgatója. Rövidre nyírt haj, erőteljes válltartás, bizakodó szempár. Egyik sem árulkodik arról a nyomorról és kallódásról, a hallatlan erőfeszítésről, amellyel József Attila megalapozni próbálta (sikertelenül) hallgatói egzisztenciáját. Cserépfalvi Imre cigarettázó arcképe Párizsban; a költő beszélte le a kívándorlásról Amerikába. Sőt, arra is rávette, hogy Budapesten indítsa ki a könyvkiadót. Cserépfalvi Imre végig kitartott József Attila mellett, a legnehezebb időszakokban is. Vágó Márta csónakban, evezés közben. Valamikor 1928 táján, amikor a költő teljes intenzitással beleszeretett. Az örömhegy kirándulások képei. „Az elfogadott udvarló“ státusa számos képen megjelenik. Akár intim helyzetnek tekinthető, bensőséges kapcsolatról árulkodó testtartás, helyzet. A fűbe ledobott matracon ülve, két összetartozó fiatal mosolyog a lencsébe. Attila grimaszol, fölényesen próbál viselkedni, szinte pózol, míg a mellette lévő Márta őszintén, mint akinek nincs mit titkolnia, nevet a világba. A kedélyes felvételek Szabadszálláson, a Pöcze család körében. A mezitlábás nagyapát, id. Pöcze Imrét szeretettel veszi közre két „városi“ unokája, akiknek felnevelésében nem kis részt vállalt ő is. A „híres“ bajuszos kép, 1929-ből, Hódmezővásárhelyen, ettől kezdve akart hasonlítani apjára. Két felvétel, két véglet. Az egyik az Otthon Kör Móríczt és Surányi Miklóst köszöntő vacsoráján, pályatársai körében, a másik a Földeákon készült, kétségtelenül jól elkapott pillanatban. (Egyik leggyakrabban szereplő, intellektuális hangulatot árasztó, s roppant természetes fotó éppen ebben a kis faluban, egy paraszttornác háttérében ábrázolja.) Nagyon tanulságos az a fotósorozat, amely 1931 áprilisában készült Csillebércen az író-társak és barátok társaságában. Ez valóban a hozzá közelálló, szűkebb kör együttléte, a felvételeken megjelenő árulkodó gesztusokkal. Ebben az időben már közismert, hogy Babits nem József Attilát, hanem Illyés Gyulát választotta, fogadta „tanítványául“. (Erről az alá és fölérendelt viszonyról is található a kötetben egy „kettős portré“.) Mi több: már túl vagyunk Az Istenek halnak, az Ember él című József Attila kritikán, mely vérig sértette Babitsot. Azt is mondhatnánk, ez amolyan „vízválasztó“ helyzet, a későbbi viták, sértések, megtagadások előtt, de már félreérthetetlen, árulkodó mozdulatok, fejtartások, „testbeszéd“ jelzik a készülő eltávolodást. És a szereplők - némileg Utolsó vacsora estjére emlékeztetve – ünneplik, körülfogják, hősként állítják be a költőt, akinek titokban a vesztere törnek. Az ünneplés oka: ekkor jelent meg a *Döntsd a tőkét, ne siránozz* című kötet. Bár a rendőrség jó részét elkobozta, a megmaradt, illegálisan terjesztett példányok elérték céljukat. A baloldali elismerés nem is maradt el. Ez az egy viszonylag kiegyensúlyozott időszak József Attila életében. (Az eseményről Szántó Juditnak írott kedélyes hangulatú levele is erről tanúskodik.) Két résztvevő válik különösen „nevezetessé“ a későbbiekben, Illyés Gyula és Pákozdi Ferenc. Az egyik fotón tréfás, „orfeurmi“ jelenetben látjuk az írókat, amint lábukat térdben megemelik. A csoport fő alakja a kalapos, bőrkabátjához fehér sálát viselő, erőteljes testtartású Illyés Gyula. Arcán valamiféle kaján mosoly, a kényszeredettség, a kívülállás hűvös tartózkodása. József Attila teljesen átéli a „jelenetet“, odaadja magát a megbeszélte szerepnek, oly annyira, hogy szinte „kihajlik“ a karéjból. Kopott, szegényes ruházata, rossz cipője még ebben a nem túl jómódú körben is feltűnő. De a később beállított, játékos csoportozat (barátai fenyegető tartással, botot emelnek az üldögélő József Attilára, Illyés Gyula a fa mögül leselkedik), vagy a másik ismert felvétel: Illyés Gyula és József Attila színpadias „kézfogása“ is túlmutatja önmagán, leleplező erejű. József Attila ismét „önmagát“ adja, míg Illyés kézfogásában tetten érhető némi lekezelő él. Kapcsolatuk ez után romlik meg igazán, megtévezve Illyés Szovjetunióba történő meghívásával („Miért nem én?“), a Flóra szerelméért való vetélkedéssel, s egy kevéssé ismert epizóddal, melyet József Jolán könyvében olvashatunk.

Az 1937-ben íródott *Ars poetica* című versre válaszolt a Nyugatban Illyés, melyben a következő sorok találhatóak:

*„Szolga, mondhatom én magamra,
jó légvétel, szabadon.
Mint levetett ruhán, nyújtózva
lépek át tüstént láncomon.*

*Vetkőzöm, nem neked, te kerge
tányérnyaló, aki magad
hősnek szavalva leplezed le,
hogy pribéknek is mily ócska vagy.”*

A szerző a következőket írja ezzel kapcsolatban: „Amikor Illyésnek ez a verse a Nyugatban megjelent, Attila már súlyos beteg volt. Főbe kólintották a régi barát durva szavai... Attila ekkor már belemerült a megszegényítő folyamatba, mely gondolatait silány téveszmék hínárjába, testét pedig a tehervonat csikorgó kerekei alá szorította. Az, aki szerencsés volt, „akit szerettek, könnyen értettek“, nem vette tudomásul, hogy Attila élete már csak pánik, versei segélykiáltások”.

De ne hagyjuk ki Pákozdi Ferencet sem, aki a Külvárosi éjéről írta (megbeszélte) ledorongoló kritikáját két év múlva. Nem is kritika volt ez, vádbeszéd. „József Attila... nem él benn a munkásmozgalom eleven sodrában. Mintha messziről, a parton megrekedve, nézné a tömeg hullámveréseit. Elfutnak mellőle a legfontosabb problémák... Így azután csak a felszínt látja, ötletekre, véletlen adta témákra szorul... nem az a „proletárköltő, akit teljesen vállalhatunk...“. Sajnos ennél többről volt szó, sajátos lejárató kampányról, mely a költőt különösen megviselte. Talán túlzás néhány fotóból ilyen messzemenő következtetéseket levonni, mégis, az összefüggések ismeretében rendkívül „beszédesekek“ ezek a felvételek.

Mindenesetre a két album révén már van némi képünk arról a „tárgyi -személyi-társadalmi térről“, amelyben József Attila „szenvédéstörténete“ lezajlott. Egyébként Garamvölgyi László is fontosnak véli a fotóanyag elemzését, szembesítését a kortársi vallomásokkal, nagy vitát kiváltó, 2001-ben megjelent könyvében. (Hogyan halt meg József Attila?) Az a megállapítása, hogy a fotókon kevésbé karakterisztikusak azok a külső jegyek, vonások, amelyek a leírásokban oly gyakran előtűnnek – szerintem egyszerűen magyarázható. Ő is írja, hogy többnyire amatőr, alkalmi felvételek készültek róla – egy részük belső, családi eseményeken. Tehát tőlük, az alkalmi fotósoktól nem várható el az a minőség, ami akár a korabeli profi vagy művészi felvételeken megjelent. Másrészt azok, akik József Attila személyét, külsejét, arcvonásait leírták, valóban hivatásos írók, újságírók voltak. Mutatja ezt az egyetlen kivétel, a Magyar Színházban közölt nagyszerű fotográfia Escher Károlytól, amely Thomas Mann és József Attila kettősében nem csak a találkozás, két szellemi ember, két európai irodalmár meghitt beszélgetést rögzíti, hanem a tudatos komponálás eszközével fel tudja fokozni a látvány, az esemény erejét. Garamvölgyi László említi még: a felvételeken többnyire valamiféle visszafogottság, melankólia dominál. Én inkább fegyelmezettséget látok: József Attilának meg kellett küzdenie azért, hogy ne látszódjék meg rajta és arckifejezésén a nélkülözés, a létét szüntelen veszélyeztető egzisztenciális bizonytalanság. S a fotográfia része volt az elfogadtatásért (szeretetért) folytatott mindennapos harcnak. József Attila – erről Vágó Márta is megemlékezik – „tudatos jelentőséget tulajdonított külsejének is, mint egy színész, mérlegelte az arckifejezését is, amit az utókorra hagy majd“. Egyszerűen meg akart felelni annak a szerepnek, amit belül kialakított. Utolsó éveiben például kihajtott ingnyakú viseletével a Petőfi-mintának.

Ha már a vizualitásnál tartunk, egyszer érdemes lesz áttekinteni a József Attila szobrok és emlékművek garmadáját. Az ötvenes évektől a napjainkban felavatottakig. S reméljük, a Fiumei úti temetőben az év végére, december 3-ára elkészül a pályanyertes síremlék, ahogy a Petőfi családé száz évvel ezelőtt helyére került. A József Attila versek által inspirált illusztrációk ugyancsak külön fejezetét alkotják az ikonográfiának. A száz éves jubileum ebben is újdonsággal szolgált. Az Arcus Kiadó jelentős vállalkozásba fogott: száz

művészt kért fel, hogy a töredékektől inspirálódva készítsenek grafikákat. A kötet elkészült, 600 példányban, reprezentatív kivitelben. Az egyedi parafa borító máris a könyvritkaságok közé emeli a kiadványt. A benne rejlő grafikai anyag is. Az anyag – mondom –, mert azért a nyomdai megvalósítás, – feltételezhetően – az anyagi lehetőségek függvényében, hogy maga után némi kívánni valót. Ugyanis az egyedi grafikai lapok egységesítése, „lebarnitása” nem a legszerencsésebb megoldás. (Ha már így alakult, az eredeti műveket, akár vándorkiállítás formájában, be lehetne mutatni.)

Az ötlet azonban mindenképp tiszteletre méltó. József Attila töredékei ugyanis rendkívül magasrendű esztétikai értéket hordoznak, torzó mivoltukban is. Tverdota György, József Attila egyik legjobb ismerője, így ír az előszóban: „A József Attila-i töredék, tehát az a ködarab, „Mely – mint a korai, kevésbé jelentős Kövek című vers mondja – porban és piszokban taposódva / Templomtorony kupolájába vágyik!”. A töredékek olvasója fölemeli a porból ezeket a köveket, gondosan letörölgeti őket, s úgy bánik velük, mint amelyek érdemesek lettek volna arra, hogy a szavak templomának kupolájába építse be őket alkotójuk. Ha élete nem szakad félbe tragikus-fiatalon, talán megérdemelt helyükre is illesztette volna e jól faragott, szakszerűen megmunkált fragmentumokat.”

A száz képzőművész – vizuális értelmezésével, ábrázolásával – „gondosan letörölgette” a szövegeket, hogy előhívja a számára fontos, grafikailag is megjeleníthető motívumokat. Tehát sajátos transzponálásról van szó – mint erre Szeifert Judit művészettörténész figyelmeztet szintén az előszóban –, nem szolgálja követésről, vagy direkt „átírásról”.

Sokféle módon közelíthetnénk a könyv tartalmához – a szöveg és kép összefüggéseihez –, de ezt hadd előzze meg egy főhajtás a magyar grafika doyen-je, Kass János előtt. A mester éppen 10 éves volt, amikor József Attila meghalt, s gazdag témavilágában a költő verseinek illusztrálása mindig előkelő helyet kapott. Az 1961-ben készült sorozat rézkarcai – a Mama, a Külvárosi éj, az Eszmélet soraihoz – minden bizonnyal az elsők egyikeként próbálták „lefordítani” a szöveget a vizualitás nyelvére. Az általa kidolgozott, kiértelt stílus – dinamikus vonalak, áttetsző, tiszta szerkezet, stilizáltságukban is karakteres arcvonások – jegyei ezeken a metszeteken is megfigyelhetők. A kötetben az „Amikor verset ír az ember...” kezdetű töredékhez készített tusrajzot, melynek stilizált díszletei és magányos, töprengő figurája a korábbi művekhez hasonló intenzitással közvetíti az ihlet ellehetetlenülését, elapadását, a költő közlésének lényegét.

A leegyszerűsítő nyomdatechnika a figurális, rajzos, kontúros megoldásoknak kedvezett. Tekintsük be a művek választékába, a teljesség igénye nélkül. Konkoly Gyula két rajza a fiatal és az érett férfi József Attiláról azért szép és meggyőző, mert a szemekkel akar elmondani egy történetet – a költő két korszakáról. A fotók után készült portrék a „Mert Egy vagytok ti mind a ketten”-gondolatát bámulatos frissességgel közvetítik. Réti Zoltán groteszk-lírai, kicsit szürreális jelenetű alakította a „kékorú katonák között / polgár vagyok-e vagy fegyenc” sorok üzenetét. Persze, a monumentálisra növelt repedt kályha sem hiányozhat a háttérből. Bodor Anikó leszakadozó, lefoszló J. A. plakátarca is rímeli a maga töredékére: „tehetségem pusztul vigasztalanul”. Havas Eszter könnyed, stilizált vonalakkal szőtt, „sávós” kompozícióval idézte meg a „Nyári, könnyű szellők / lányok közt szökellők” hangulatát, légkörét. Földi Péter „hizlalt esője” furcsa lényként „kapirgál a vastetön”, Kovács Péter pedig firkának tűnő, kusza, szétfutó vonalhálóból alakítja ki a szenvedő emberi arc – „még magam sem (tudom), hogy mennyit szenvedek” – képi vízióját. Kő Boldizsár a gyermeki csínyt (buktalopás) felidéző férfi alakját zárja a szorongás, könnyekből kirajzolódó varázskörébe. Jovián György a csábító „ringyó” aktját „tárja”, torzítja elénk, aki miatt a költő háromszor tagadta meg művét. Orosz István a „szendereg szívemben a vétek” motívumát formálta V-alakú „sínpárrá”, ahova szükségszerűen(?) vezet a büntetés elé „kilépő” útja... Germán Fatime a „Flóra, csináljunk gyereket” töredék fő gondolatát foglalta bele egy terhes női akt vázlatos ábrázolásába. Gellért B. István „A kínokhoz kötnek kemény kötelek” kezdetű töredékhez egy zaklatott férfi-női alak küzdelmes vízióját vázolja fel, a drámai erőterét sötét-világos foltjaival. Véssey Gábor a kalevalás, bűbájoló, rontásbontó sorokból a soklányú, a megtöbbszörözött én hidra-lényét jeleníti meg hatásosan, míg Elekes Károly hasonló mozgássorban idézi meg a „világokat igazgató, üveggolyókkal játszó” gyermeket. Eszik Alajos az Egy vak ember sír -hoz készített megrázó erejű rajzot. König Róbert bravúrosan oldja meg a maga feladványát elterelő motívumokkal (szimatoló kutya, drótkerítés, szemét) telehintett kompozícióján; „Már sok-

szor alszom úgy a népligetben / mint egyszerű hajléktalan”, a lényeg, a pad és az alvó test alig kivehető a képmező centrumában.

A montázsolt-applikált munkák közül Dús Lászlóét érdemes kiemelni. A meglehetősen hosszú töredéknek egy pontjára reagált - helyesen -: „füstöl a föld, egy óriás nő / gyémánt-melle-vonala villan el” motívumára, érzékletesen és hatásosan kifejezve az összetett metafora fő vonulatát. Nagy Rita „szőlőszem-estje” szintén telitalálat, akárcsak ef Zábó István „édes emlék ízével” etető „villája”. Vasvári László Sándor - „S ó te szerencsétlen, ki viszályba taszítod az osztályt!” - részletet próbálta „lefordítani”, sikertelenül. A jelképekkel zsúfolt képmező inkább zavaros, mint kifejező. Paizs László a József Attila roncsolt fényképéig érő árny-ujjakkal viszont képes volt érzékeltetni az ellentmondásos, bizarr emberi-pszichológiai helyzetet: „ki lapengedélyt nekem nem adott / ki rendőrrel jegyeztetett föl rólam / utókorban hízelgő adatot”. Lengyel András a költő egy fájdalmas gondolatmenetét - „A vers papírpénz, s a szenvedés az aranyfedezete. Nekem van fedezetem. Színarany.” - változtatta valósággá, amikor megalkotta a maga „József Attila-bankóját”. A csipős ironia itt megtalálta a maga adekvát formáját, derű és szomorúság rezdül meg szemlélőjében a nem létező száz forintos láttán.

Végül érdemes szólni arról, hogy kötet bal oldalán - a képekkel szemben - a töredékek József Attila jellegzetes, szép, lendületes kézírásában is olvashatók. Már ez maga különleges élmény, látni a verssorok kialakulását, a javítások, áthúzások, fölé vagy melléírások, toldások elrendeződését, a gondosan kitett írásjeleket. Erre játszik rá Swierkiewicz Róbert, amikor egy méhen belül kuporgó magzat szájába adja a kalligrafikus kézírással megjelenő szöveget – mint egy képre-gényben –, az oly jól ismert József Attilai sor változatát: „És ámulok, / hogy el-múlok”. Joggal került ez a mély értelmű lelemény a kötet záró lapjára.

Mint fentebb írtam: a teljesség nélkül tallóztam a képek-megfeleltetések között. Számos jó megoldást említhetnék még, s jó pár kevésbé sikerült alkotásról is beszámolhattam volna. Mégis, összességében érdemes volt elvégezni ezt a bizonyára nem kis szervezést, egyeztetést igénylő munkát. A kortárs képzőművészek tisztelgése a József Attila töredékek előtt példázatos szellemi kapcsolatteremtés a költő versvilágával, személyiségével, mindazzal a kontextus-halmazzal, amit ma József Attila-jelenségnek nevezünk. A jövőben a töredék-szövegek új fénytörésben mutatkoznak meg, új dimenziók nyílnak meg az értelmezés(ek), elemzés(ek) előtt. Ha más nem, ez már bőven elég ahhoz, hogy sikeresnek tekintsük a vállalkozást. A hommage (ajándék) mindannyiunké.

József Attila összeállításunkat az Arcus Kiadó József Attila Töredékek című kötetének grafikai anyagával illusztráltuk.

Lengyel András